

OSMANLI ARAŖTIRMALARI

XXXIII

NeŖir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER - Bilgin AYDIN

Misafir Editörler - Guest Editors

Mustafa S. KüçükaŖcı - Cengiz Tomar

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XXXIII

PROF. DR. MUAMMER KEMAL ÖZERGİN
HATIRA SAYISI - I

İstanbul - 2009

ORTAÇAĞ İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE el-CEZİRE ve İDARİ TAKSİMATI

Adnan ÇEVİK*

Kaynaklarını Doğu Anadolu bölgesi dağlarından alan Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı topraklar, ilk medeniyetlerin ortaya çıktığı, insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Grekler, bu bereketli topraklara “iki nehir arası” anlamına gelen *Mezopotamya* adını verirken; Araplar da, aynı bölgeyi iki kısma ayırarak, güneyine yani Aşağı Mezopotamya’ya *Sevad* veya *Irak*, kuzeyine yani Yukarı Mezopotamya’ya da *el-Cezire* demişlerdir. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan toprakların kuzeyini ifade eden *el-Cezire*, İslâm’ın zuhurundan hemen önce başlayan ve fetihlerden sonra da hızlanarak devam eden Arap kabile göçleri neticesinde, bir süre sonra buralara yerleşen Arap aşiretlerin adını taşıyan üç tarihi mıntıkaya bölünmüştür. *Rebîa*, *Mudar* ve *Bekr* adındaki Arap aşiretlerine nispet edilen bu mıntıklar; bölgenin doğu ve güneydoğusunda *Diyar Rebîa*, batısında *Diyâr Mudar* ve en kuzeyinde de *Diyâr Bekr*’dir¹. Bu makale ortaçağ İslâm coğrafyacılarından hareketle söz konusu bu süreci ortaya koyarak adı geçen mıntıkların tarihi coğrafyalarına dair bazı tespitlerde bulunmayı amaçlamaktadır.

* Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

¹ Bu konuda geniş bilgi için bak. Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, İstanbul 2002, Basılmamış Doktora Tezi.

el-Cezîre, Arapça “ada” anlamına gelmekte olup, Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan toprakları ifade etmektedir². Arap tarih ve coğrafyacılarının büyük bölümü bu bölgeye “el-Cezîre” ismini vermelerine rağmen³, sayıları çok olmamakla birlikte bazıları da aynı bölgeyi kökleri İslâm öncesine dayanan çeşitli isimlerle anarlar ve bu adları milattan önce, buralarda kurulan devletlere ve şehirlere nispet ederler. Nitekim X. yüzyıl coğrafyacılarından Makdisî, *el-Cezîre*'yi, “İklim-i Akûr = إقليم اقور” (Akûr bölgesi) olarak isimlendirmek suretiyle diğerlerinden ayrılır⁴. İlk kez Makdisî tarafından yapılan bu adlandırma, muhtemelen ilk çağlarda Yukarı Mezopotamya'da uzun müddet önemli bir role sahip olan, bölgede mümeyyiz kültürel nizamlar ve esaslar kuran Asurlulara delalet eden, Asur (veya Asur (Se=ث)) kelimesinin tahrif edilmiş, bozuk ya da yanlış kullanımından kaynaklanmaktadır⁵. XIII. yüzyılın meşhur coğrafyacılarından Yakut da Makdisî'den naklen olsa gerek, bölgeyi “Cezireti Akûr = جزيرة اقور” başlığı altında tanıttıktan sonra ayrıca açtığı “Akûr = اقور” maddesinde de bu isimlendirmenin Dicle ve Fırat arasındaki *el-Cezîre* bölgesine delalet ettiğini belirtir⁶. Bununla birlikte XIII. yüzyılın bir başka coğrafyacısı İbn Şeddâd, müteahhir kaynakların (Makdisî'ye atfen olsa gerek) *el-Cezîre*'yi, bölgede

² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, Beyrut 1996, s. 156.

³ Mesela bk. İbn Hurdâzbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (nşr. M. J. de Goeje), Beyrut ts, s. 245; İbn Rusteh, *Kitabu'l-A'lâku'n-nefise*, Beyrut 1988, s. 103; İbnü'l-Fakîh, *Kitabu'l-büldân*, (nşr. Y. Hadî), Beyrut 1996, s. 132, 135; İstahrî, *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*, (nşr. M.J. de Goeje), Beyrut ts. İndeks; İbn Havkal, *Kitabu Sûretü'l Arz*, (nşr. M. J. de Goeje), Beyrut ts., s. 207-230; *Hududu el-'Alem*, s. 138; Mesûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, (nşr. M. J. de Goeje), Beyrut ts., İndeks; İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-hatira fi zikri ümerâ'i-Şam ve'l-Cezire*, III/I-II, (nşr. Y. Abbare), Dimaşk 1978. İndeks.

⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, Beyrut 1987, s. 121.

⁵ Guy Le Strange, “Bu ismin neden dolayı verildiği belli olmamakla beraber, “Akûr” ismi öyle gözüküyor ki Kuzey Mezopotamya'nın büyük düzlüğüne bir zamanlar verilen isimdir” demektedir (*The Lands of Eastern Caliphate*, London 1966, s. 85). Bir başka araştırmada da Makdisî'ye atfen bu kelimenin “iklimi çok güzel” manasına kullanıldığı belirtilir (Abdurrahim Tufantoz, *Mervanoğulları (380-478/990-1085)*, İstanbul 1994, Basılmamış Doktora Tezi, s.1, n 42). Hâlbuki bu, *el-Cezîre*'yi tanımlayan değil vasfeden bir cümledir. Nitekim Makdisî bölgenin niteliklerini anlatırken bu cümleyi sarfeder.

⁶ Yâkût, I, 282-283; II, 156.

bulunan ve aynı adı taşıyan bir şehre nispetle “Asur= أثور” diye isimlendirdiklerini, ayrıca Musul yakınlarında kalıntıları olan bu şehrin de adını bir zamanlar bölgede hüküm sürmüştü olan Asurlulardan aldığı belirtir⁷. Bu tanımlamalara ek olarak bazı kaynaklar da, el-Cezîre’yi Fırat nehrine nispetle “el-Cezîretü’l-Furâtiyye = الجزيرة الفراتية” ismiyle zikrederler⁸.

Genel itibariyle bakıldığında el-Cezîre, Fırat ve Dicle nehirlerinin Toros dağlarındaki membalarından başlar ve bu iki nehrin, güneyde Dicle üzerindeki Tekrit ile Fırat üzerindeki Anbâr şehirlerinde birbirlerine yaklaştıkları noktada sona erer⁹. Ancak kaynaklar dikkatlice incelendiğinde bu sınırlamanın el-Cezîre’yi tanımlamakta yetersiz olduğu anlaşılır. Zira el-Cezîre ibaresi idarî ve tarihî olarak nehirleri de aşan bir bölgeye şâmilidir. Nitekim Ortaçağ Arap coğrafyacıları da el-Cezîre dendiğinde, iki nehrin arasındaki topraklarla birlikte hem Dicle’nin doğusunda hem de Fırat’ın batısında uzanan bir sahadan bahsederler¹⁰. Mesela bu coğrafyacıardan İstahrî -ki bir başlık altında bölgenin sınırlarıyla ilgili ilk ve en geniş malumatı verir- el-Cezîre’nin sınırlarını şu şekilde çizer:

“el-Cezîre Fırat ile Dicle arasındadır. Mudar ve Rebfa’yı muhtevidir. Fırat Bilad-ı Rum’da olan Malatya’ya iki günlük

⁷ İbn Şeddâd, III/I, s. 4.

⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâ'i'z-zamân*, (nşr. İ. Abbas), Beyrut 1994, İndeks; Memluk kaynaklarından Kalkaşandî’de el-Cezîre için *Cezire Furatiye* tabirini kullanır ve bu başlık altında X-XIII. yüzyıl coğrafyacılarından aldığı malumatı derleyerek ayrı bir fasıl açar. (bk. *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ'*, IV, Kahire 1920, s. 314-328; Yerli araştırmacılarca pek kullanılmayan bu tanımlama özellikle Arap araştırmacılar tarafından bölge için en çok tercih edilen ıstılahtır.

⁹ İstahrî, s. 71; İbn Havkal, s. 208-209; Makdisî, s. 122; ayrıca krş. F. İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s. 1. n 3.

¹⁰ İbn Rusteh, s. 103; İstahrî, s. 71; İbn Havkal, s. 208-209; Makdisî, s. 122; Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-Bıldan* (nşr. F. Sezgin), Frankfurt 1985, s. 233-235; Le Strange, s. 84-87; M. Canard, buradan hareketle de el-Cezîre’nin kuzeyde Dicle’nin yukarı bölümlerinde bulunan kasaba ve bölgeleri yani Meyyâfârikîn, Erzan, Siirt içine alarak, Balaynatha, Habur, el-Hasaniye ve iki Zap nehirlerinin orta kısımlarının doğusuna kadar uzandığını, aynı şekilde Fırat’ın sağ kıyısı boyunca, yani Fırat’ın izlediği yolun çevresinde batıya uzanan toprakların da el-Cezîre’ye ait olduğunu söyler (bk. “al-Djazira”, *EF*², II, s. 536-537).

mesafeden çıkar ve Malatya ile Şimşat¹¹ arasından akar, sonra Sümeysat (Samsat) ve Cisir-i Menbiç'den geçer. Bâlis'den Rakka'ya oradan Karkisiya, Rahbe, Hit ve Anbâr'a kadar uzanır. Anbâr'da el-Cezîre kısmında kalan Fırat sınırı kesilir. el-Cezîre'nin sınırı daha sonra kuzeye doğru Dicle üzerindeki Tekrît ve Sîn istikametinde devam eder ki, el-Cezîre'nin güney sınırını burası oluşturur. el-Cezîre el-Hadise, Musul ve Ceziret ibn Ömer'i içine alır ve Amid'in yanından geçer. İşte burada el-Cezîre'nin Dicle sınırı biter ve Ermeniy'e'nin biraz uzağında da Dicle sınırı kesilir. Sonra batıya doğru Sümeysat'a (Şimşat olacak) kadar uzanır. Sonra Fırat'ın çıktığı yerde yani başladığı yer olan İslâm sınırında biter. Dicle'nin kaynağı Ermeniy'e sınırındaki Amid'in yukarı kısmından çıkar. Dicle'nin doğusu ve Fırat'ın batısında köyler ve şehirler vardır ki bunlar el-Cezîre'nin içerisinde yer almamalarına rağmen, yakın olduklarından el-Cezîre'den sayılmışlardır."¹²

X. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal da büyük oranda muasırı İstahrî'ye uyar ve ondan daha açık bir şekilde, adı geçen nehirleri esas aldığı bir el-Cezîre sınırlaması yapıp, Dicle'nin doğusunda ve Fırat'ın batısında yakınlık ve uzaklığına göre bazı şehir ve köylere işaret ederek bunların da el-Cezîre'den sayıldıklarını belirtir. Hatta buradan hareketle İstahrî'den farklı

¹¹ Metnin orijinalinde Sümeysat olarak geçmektedir ki bu müstensih hatası olsa gerekir zira kastedilen yer, Elazığ'ın Palu ilçesinin güneybatı yakınında, Murat Irmağı (ilk çağlardaki adıyla *Arsanas* ya da ortaçağda *Şimşat* nehri)'nin güney kıyısında bulunan Bizanslıların *Arsamosata* Araplar'ın ise *Şimşat* dedikleri ortaçağın meşhur kalesi olmalıdır. Nitekim Kalkaşandı', *el-Lubab*'dan naklen buranın el-Cezîre suğurundan olup, Harput ile Amid arasında yer aldığını belirtir (*Subhu'l-a'şâ*, c. IV, s. 319); Bugün de Palu ilçesi merkez bucağa bağlı Haraba (şimdi Örencik) köyü yakınındaki kalıntılar Şimşat Kalesi olarak bilinir. Sümeysat ise metinden de anlaşılacağı gibi çok daha güneyde bulunan Hısn Mansur (Adıyaman)'a yakın bugün ilçe merkezi olan Samsat kasabasıdır. Tarihî şehir ise baraj suları altında kalmıştır. Arapça'daki noktalama eksikliğinden kaynaklandığı anlaşılan bu hata (bununla ilgili bir değerlendirme için bk. A. H. Gazzavî, "Hududu'l-Ceziretü'l-Furatiyye, fi'l-İstahrî ve İbn Havkal", *Dirase Tarihiyye*, Bağdat 1984. s.111-132) bazı araştırmacıların gözünden kaçmıştır. Bk. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 111; Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara 1998, s. 1.

¹² İstahrî, s. 70-71.

olarak iki Zap nehri arasındaki arazileri de el-Cezîre'den sayar¹³. Ebu'l-Fidâ ise bu iki coğrafyacıya nazaran el-Cezîre sınırlarını en tafsilatlı anlatan müelliftir diyebiliriz. O da önce diğerleri gibi Fırat ve Dicle'nin mecralarından başlayan ve bu iki nehir üzerinde yer alan şehirlere göre bir çerçeve çizer. Ancak sonra, bölgeyi komşularına göre tanımlar ve buna göre el-Cezîre'nin Şam, Bilad-ı Rum, Irak ve Ermeniyeye tarafından çevrelendiğini belirtir¹⁴. Öte yandan diğer iki müelliften farklı olarak el-Cezîre'nin, Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr'i kapsadığını da zikreder¹⁵.

Bazı coğrafyacılar da el-Cezîre'yi yerleşim merkezlerine göre tanımlarlar¹⁶ ve genel olarak şu şehirleri kapsadığını belirtirler; Amid (Diyarbakır), Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen¹⁷, Hısn Keyfâ (Hasankeyf),

¹³ “el-Cezîre Fırat ile Dicle arasındadır ve Diyârı Rebîa ile Diyâr-ı Mudar'a kadar yayılır. Haritada gösterildiği gibi Fırat Bilad-ı Rum'da Malatya'dan iki gün mesafede bulunan bir yerden çıkar ve müslimanlara ait Şimşat şehrinin arasından akar. Daha sonra Sümeysat'a uğrar oradan Cısr-i Menbiç'e yönelir ve Balis üzerinden Rakka'ya, Karkısyâ'ya, Rahbe'ye, Hi't'e ve Anbar'a uğrayarak akar ve Anbar şehrinde Cezire'nin Fırat hududu kesilir, daha sonra Cezire'de ki sınır kuzeye doğru döner. Dicle üzerinde bulunan Tekrit Irak'ın sınırındır. Güney sınırı burada sona erer.(yani Anbar ile Tekrit hattı Cezire'nin güney sınırındır)... Amid'in batısında Ermeni sınırı vardır. Sonra bu sınır batıya doğru dönerek Sümeysat'a (Şimşat olacak) yönelir. Sonrada başlangıçtan itibaren İslâm sınırı konumunda olan Fırat nehrinin kaynağına ulaşır. Dicle'nin doğusunda ve Fırat'ın batısında Cezire'ye nasbedilen şehir ve köyler vardır”(Suretu'l-Arz, s. 208).

¹⁴ Müstevfî ise bölgenin, Anadolu (Bilad-ı Rum), Ermenistan, Suriye, Kürdistan (Müstevfî bu tabiri kullanan ilk müellif olup orta çağda *el-Cibal* olarak bilinen Zağros dağlık bölgesini kastetmektedir) ve Irak-ı Arap ile çevrili olduğunu belirterek bölgenin baş şehri de Musul olarak gösterir (s. 102).

¹⁵ Ebu'l-Fidâ, s. 273; Kalkaşandî, IV, s. 314; Ayrıca bu üç coğrafyacının el-Cezîre huduyula ilgili verdikleri bilgilerin eleştirisi ile alakalı olarak bk. A.H. Gazzavi, *agm.*, s. 111-119.

¹⁶ İbn Hurdâzbih, s. 95; İbn Rusteh, s. 103; Makdisî, s. 122; Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'*, I. (nşr. M. es-Sekka), Kahire 1945, s. 497; İdrisî, *Nüzhatu'l-müştak fi ihtirâki'l-âfâk*, II, Beyrut 1989, s. 654; İbn Şeddâd, III/I, s. 5-6.

¹⁷ Orta Çağda Batman çayı ile Botan çayı arasında kalan bölgenin en önemli şehri olarak karşımıza çıkan Erzen'in lokalizasyonu tartışmalı bir konudur. Ancak Türk Tarih Kurumunun maddî desteği, Kültür ve Turizm Bakanlığının da izniyle iki yıldır yörede sürdürmekte olduğumuz yüzey araştırmaları sonucunda elde ettiğimiz bulgular, Türkmen Dilmaçoğulları beyliğine de üç asır başkentlik yapmış olan Erzen'in Batman İli, Kozluk ilçesi, Oyuktaş köyü, Yeşilyurt mezrasında aranması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu konuda geniş bilgi 15-17 Nisan 2008 tarihleri arasında Batman'da gerçekleştirilen I.

Mardin, Ceziretü İbn Ömer (Cizre), Beled, Nusaybin, Dârâ, Re'sü'l-Ayn (Ceylanpınar), Karkisyâ, Rakka, Surûç, Harrân, Ruha (Urfa), Re's-Keyfa, Kefertoşa, Sümeysat. Bu tanımlamada yukarıda zikredilen coğrafyacıardan farklı olarak nehirlerin akış istikametlerinin esas alındığı, yani coğrafi sınırlama yerine yerleşim birimlerine göre, idari sınırlamanın tercih edildiği anlaşılır. Nitekim bu durum bölgenin sınırlarıyla ilgili ihtilafı da açıklar niteliktedir. Zira coğrafyacıların bir kısmı, bazı şehirlerin el-Cezîre bölgesi içine alınması veya çıkarılması konusunda, bu şehirlerin idari statülerinin zaman zaman farklılık göstermesi sebebiyle ihtilafa düşmüşlerdir. Bu cümleden olarak bir kısım coğrafyacı, kuzeydeki bazı şehirleri el-Cezîre içerisinde mütalaa ederken, diğerleri de bu şehirleri Ermeniyye eyaleti içerisinde kabul etmişlerdir. Mesela İstahrî ve İbn Havkal kendilerinden önceki coğrafyacıardan İbn Hurdâzbih, İbn Rusteh ve Kudama b. Cafer'in aksine kuzeyin önemli şehirlerinden Meyyâfârikîn ve Erzen'i Dicle'nin iki fersah doğusunda bulunmalarını gerekçe göstererek el-Cezîre yerine Ermeniyye eyaletinden saymışlardır¹⁸. Makdisî ise, Meyyâfârikîn'i el-Cezîre'den sayarken Erzen şehrinin de Ermeniyye sınırında bulunduğunu belirtir, fakat el-Cezîre'yi meydana getiren mıntıklardan olan Diyâr-ı Bekr'in şehirleri içerisinde zikretmez¹⁹. Oysa XI. yüzyıl coğrafyacılarıyla birlikte el-Cezîre'nin kuzey sınırının Hânî, Erzen, Siirt ve Hizân'ı içine alacak şekilde kuzey, kuzeydoğuya doğru uzandığı görülmektedir²⁰.

Uluslar arası Batman ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu'nda tarafımızdan sunulan "Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ Başkenti: Erzen" isimli bildiri de verilmiştir.

¹⁸ İstahrî, s. 188; İbn Havkal, s. 344; Öte yandan XII. yüzyıl kaynağı olan İdrisi'de X. yüzyıl coğrafyacılarını esas aldığı eserinde söz konusu şehirlerin el-Cezîre ile Ermeniyye hudud bölgesinde yer aldıkları için konularının İslâm coğrafyacıları arasında ihtilaf konusu olduğunu belirtir. Ancak İdrisi kendi dönemindeki idari yapılmayı ve hakim görüşü dikkate almayarak adı geçen şehirleri Ermeniyye bölgesinden saymaya da devam eder (II, s. 820, 825).

¹⁹ Makdisî, s. 122.

²⁰ Yâkût, II, s. 561; el-Bağdadî, *Merâsîdü'l-İttılâ*, s. 547; Bu arada bazı araştırmacılar el-Cezîre sınırının kuzeyde Ahlat'a kadar uzadığını belirtirlerse de (bk. Ramazan Şeşen, "el-Cezîre", *DİA*, VII, s. 509; N. Abdülhakim, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti* -Basılmamış Doktora Tezi- İstanbul 1975, s. 1-3) buna katılmak pek mümkün görünmemektedir. Zira

el-Cezîre'nin batı sınırı ise Fırat nehri ile çizilmektedir. Ancak bazı coğrafyacılar, Fırat'ın batısında kalan ve el-Cezîre'ye tâbi olan Bâlis gibi şehirleri, bölgeye dâhil etmek amacıyla hududu, Fırat nehriyle sınırlandırmayıp, nehrin batısına doğru kaydırmışlardır²¹. Yine Suğûru'l-Cezîre'den²² kabul edilen Malatya, Hısn Mansur (Adıyaman) ve Şimşat zaman zaman el-Cezire içerisinde mütalaa edilmiştir²³. Aynı şekilde doğu sınırı da bazı bölgelerin el-Cezîre topraklarından Zâbeyn (Büyük ve küçük Zab nehirleri) üzerinde bulunan bölgelere dâhil edilmesine rağmen, Dicle nehri ile beraber uzanan hat olarak belirlenir²⁴. el-Cezîre'nin güney sınırına gelince, daha önce de değinildiği gibi bu sınır Anbar ve Tekrit şehirlerine göre belirlenir. Zira el-Cezîre ile Irak arasında bu iki bölgeyi birbirinden ayıracak tabii bir sınır mevcut değildir bu yüzden de sınır adı geçen şehirler esas alınarak tespit edilir. Ancak bu sınır da zaman zaman değişiklikler gösterir. Mesela ilk devir coğrafyacıların aksine İbn Said el-Mağribî güney sınırını Anbar ve Tekrit yerine Hit ile Tekrit arası olarak kabul eder²⁵.

Bütün bunlardan el-Cezîre sınırlarının, coğrafi ya da siyasi sebeplerden dolayı değil, birinci derecede, idari işlemlerin ve vergi toplamanın kolaylaştırılması için bir takım idari tasarruflar sonucunda şekillendirildiği ve bununla da el-Cezîre'nin Irak'ın kuzeyinde kalan Dicle ve Fırat

kaynaklarda bunu doğrulayacak bilgiye rastlanmadığı gibi Ahlat'tan daha güneyde kalan Bitlis şehri bile çoğu kez Ermeniye bölgesinden kabul edildiği bilinmektedir (bk. Makdisî, s. 277-278; İdrisi, II, s. 820; Yâkût, I, s. 358).

²¹ Ebu'l-Fidâ, s. 273.

²² *Suğuru'l-Cezîre* şehirleri; Şimşat, Malatya, Zibetre, Maraş, el-Hadese, Sümeysat ve Hısn Mansur (Adıyaman)'dur. Bk. Kudâme b. Cafer, *Kitabu'l-Harac*, Beyrut 1988, s. 37; İbn Rusteh, s. 103; Yâkût, II, s. 93-94; ayrıca krş. R. Şeşen, *agm.*, s. 509.

²³ İstahrî, s. 53; ayrıca bk. R. Şeşen, *agm.*, s. 509.

²⁴ İbn Havkal, s. 189.

²⁵ "Hit Fırat'ın batısındadır, el-Cezîre'nin şehirlerinden biridir ve sınır orada sona erer...Anbâr şehri Fırat'ın doğu kısmındadır ve Irak'ın el-Cezîre tarafındaki şehirlerinden ilkidir" (bk. *Kitabu'l-Coğrafya (Bastü'l-arz fi't-tul ve'l-arz)*, 1958, s. 156).

arasındaki topraklardan ibaret sayılamayacağı idari ve tarihi olarak nehirlerin sınırlarını da aşan bir alana verilen isim olduğu sonucu çıkmaktadır²⁶.

Ortaçağ Arap coğrafyacılarından aktarılan bu bilgilerin ışığında, el-Cezire'nin sınırlarının kabaca, batıda Suriye, kuzey ve kuzey batıda Suğuru'l-Cezîre ya da Bilâdü'r-Rûm (Anadolu), kuzey doğuda Ermeniyye, doğuda Azerbaycan ve güneyde Anbar'dan Tekrit'e uzanan bir çizgide Irak'la çevrili olduğunu söyleyebiliriz²⁷. Yine, incelediğimiz dönem itibari ile bölgenin yerleşim merkezleri ise genel olarak kuzeyden itibaren; Siirt, Hizan, Erzen, Meyyâfârikîn, Hanî, Amid, Hısn Keyfâ, Tell Fâfân (Çatıtepe), Mardin, Tûr-Abdin²⁸, Nusaybin, Cezîretü İbn Ömer, Musul, Beled, Dârâ, Sincâr, Re'sü'l-Ayn, Kefertoşa, Duneysir/Koçhisar (Kızıltepe), Harrân, Ruha, Sümeysât, Rakka, Surûç'tan müteşekkildir. Günümüzde bu bölge Türkiye, Irak ve Suriye toprakları içerisinde bulunmaktadır. Bölgenin Irak topraklarında kalan kısmı, Anbar ilinin kuzeydoğu kesimi ile Temim, Selâhaddîn, Erbil ve Dahuk illerinin batı ve Musul ilinin kuzey kesimleridir; Suriye'de kalan kısmı, el-Haseke ilinin kuzeydoğusunda kalan bölgeleri ve Rakka ile Deyru'r-Ruz illerinin doğu kısmından oluşmaktadır. Türkiye'deki kısmı ise ülkenin güneydoğusunda bulunan Urfa, Mardin, Diyarbakır, Batman, Şırnak ve Siirt illerinden ibarettir.

el-Cezîre platosunun yükseltisi oldukça düşüktür, fakat burada bölgenin iktisadi ve siyasi hayatı açısından belli bir öneme sahip bazı dağlık kütleler bulunur ve oradan etrafında şehirlerinin oluştuğu akarsular doğar. Hâlbuki sulak olmayan step, göçebe aşiretlerin sahasıdır. el-Cezîre, Amid ile Fırat arasındaki Karacadağ'ı, Mardin ile Cezîretü İbn Ömer arasındaki Tûr-Abdin, Belih ve Habur arasındaki Cebel Abdülaziz, Habur ve Dicle

²⁶ Abdülaziz Durî, *Tarihu'l-İrâkı'l-İktisâdî-karñî'r-râbî'l-hicrî*, Beyrut 1986, s. 17.

²⁷ M. Canard, *agm.*, s. 536; N. Elisseeff., *Nur ad Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569H/1118-1174)*, I, Damas 1967, s. 103.

²⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. Adnan Çevik, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Mıdyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin*, I, İstanbul 2007, s. 105-140

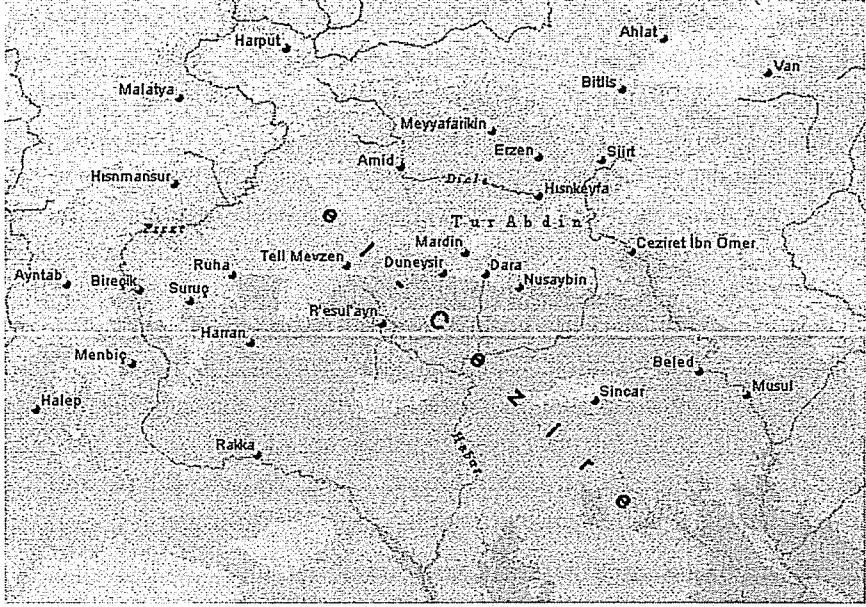
arasındaki Sincâr Dağı, ve Musul'un güneyindeki Cebel Makhul gibi belli dağ guruplarını da içine alır. Bu dağlardan birçok su kaynakları doğar ve bunlar özellikle Fırat'ın sol kıyısının kollarını oluştururlar. Bu kollardan; Harran bölgesinden gelen Belih, Tûr-Abdin'den gelen Hermâs (Cağcağ), Re'sü'l-Ayn'dan gelen Habur sayabileceğimiz birkaç isimdir²⁹. el-Cezîre'nin kuzey ve kuzey doğusunda ihtişamlı Toros sıra dağları uzanır ve burayı Ermeniyeye ve Azerbaycan platosundan ayırır. Bu nedenle doğusuna zorlukla girilebilirken, batıda alçaldığı için el-Cezîre'den Harput (Elazığ) ovasına kolayca geçilebilir. Bu kütle ki 4000 metrelik zirvelere sahiptir ve Mezopotamya havzasına hâkimdir. Çünkü dağların eteğindeki Amid sadece 580, Ceziretü İbn Ömer ise 300 m. yüksekliktedir. Bu son şehir ile Musul arasında Dicle vadisi boyunca bir dizi yüksek masif (dağ çemberi) uzanır; Cebel Cudi, Cebel Tinnîn, Cebel Ebyad, Cebel Mağlub. Büyük Zap'tan itibaren, bu dağlar Dicle vadisinden ayrılan Zağros'la birleşirler³⁰.

İslâm öncesinde kaleler yatağı ve askeri seferlerin merkezi olan el-Cezîre, İslâm ve Bizans imparatorlukları ile Bizans'ın doğu vasalları arasında sınır bölgesi olarak kalan Diyâr-ı Bekr dışında, bölgenin bütünü Müslüman dünyanın bir merkez eyaletine dönüşmüş Irak ile Suriye arasındaki başlıca bağlantı durumuna gelmiştir. Ayrıca stratejik ve ticari öneminin yanı sıra, el-Cezîre'nin erken İslâm dönemlerindeki en önemli özelliği, bir tarım ve yerleşim bölgesi olmasıdır³¹.

²⁹ M. Canard, *agm.*, s. 536-537; R. Şeşen, *agm.*, VII, s. 509.

³⁰ M. Canard, *Historie de la Dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie*, I, Paris 1953, s. 75-76.

³¹ O. Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, İstanbul 1998, s. 48; el-Cezîre'nin bu konumunu açıklayıcı mahiyette Mâkdîsî oldukça doyurucu bilgiler verir (*Ahsenü't-tekasim*, s. 121, 126-127); Ayrıca, yine özellikle bu dönemde, tarihi açıdan değerlendirildiğinde el-Cezir büyük bir önemi de haizdir. Irak ve Anadolu verimli hilal olarak adlandırılan uçsuz buçaksız kıvrım üzerinde Suriye ile Irak ve bir yanda Ermeni-İran bölgesi ile öte yanda Irak arasındaki iletişimi sağlamasıyla önemli bir tarihi görev üstlenmiştir.

1. el-Cezîre'nin İdari Taksimatı

el-Cezîre'deki Arap varlığının eski çağlara kadar dayandığı bilinmektedir. Araplar yüzyıllar boyunca çeşitli sebeplerle güneyden, Hicaz yarımadasından kuzeye Fırat ve Dicle arasındaki topraklara göç etmişlerdir³². Bu göçlerden en büyüğü ise İslâm fetih dalgalarının gelmesinden yaklaşık bir asır kadar önce, Bahreyn ve Yemame bölgesinde meskûn Adnanî³³ kabilelerinden Rebîa ve Mudar'a bağlı aşiret gruplarınınca gerçekleştiril-

³² Geniş bilgi için bk. B. Lewis, *Tarihte Araplar*, trc. H. Dursun Yıldız, İstanbul 1979, s. 1-30; İ. Râci-Lâmîa el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, trc. M. Okan-Z. Kibaroglu, İstanbul 1997, s. 19-33.

³³ Millî Arap geleneği Arapları, biri kuzey diğeri güney olmak üzere, iki büyük kola ayırır (B. Lewis, *age*, 20); Bunlardan Hz. İsmail'e nispet edilen kuzey Arapları Adnaniler diye isimlendirilirken, Kahtan'a nispet edilen güney Arapları da Kahtaniler olarak bilinir (M. C. Hamadî, *el-Cezîretü'l-Furatiyye ve'l-Musul*, Bağdat, 1977, s. 154); ayrıca bk. H. D. Yıldız, "Arap", *DİA*, III, s. 272-276.

miştir³⁴. Bu aşiretler İslâm öncesi Sâsânî yönetimi altında daha ziyade güneyde Basra ve Kufe bölgelerinde yaşarken, İslâm öncesinden başlayarak fetihlerle birlikte kuzeye, el-Cezîre bölgesine yayılıp buraları kendilerine yurt edinmişlerdir³⁵. Adı geçen kabilelerin iskânıyla neticelenen bu göç hareketinde ilk halifelerin yürüttükleri sistemli İslâmlaştırma-Araplaştırma siyasetini göstermesi açısından Belâzurî'de yer alan şu kayıt son derece dikkat çekicidir;

“Muaviye, Osman b. Affan'ın Şam ve el-Cezîre valisi olunca, halife ona, Arapları, şehir ve köylerden uzak yerlere indirmesini ve hiç kimsenin üzerinde haklı bulunmayan toprakları işgal etmelerine izin vermesini emretti. Bu emir üzerine Muaviye, Temim, Rebîa, Kays, Esed ve başka kabilelerden meydana gelen zümreleri de el-Mazihin ve el-Müdeybir'e yerleştirdi. Diyar Mudar'ın bütün bölgelerinde aynı şeyi yaptı; Rebîa kabilesi mensuplarını da kendi yurtlarına aynı şekilde yerleştirdi. Ayrıca şehirleri, köyleri ve silah yerlerini koruyacak ve muhafaza edecek maaşlı kimseleri görevlendirdi; onlara valilerini tayin etti”³⁶.

³⁴ Bazı araştırmacılar, Adnaniler'den bir takım aşiretlerin VII. asırda el-Cezîre'ye göçlerini Rebîa'yı meydana getiren iki önemli koldan olan Tağlib ve Şeyban (Bekrî oymaklardan) aşiretleri arasında vuku bulan harplere bağlı olarak açıklamaktadır ki bu savaşlar aynı zamanda Mudarî kabileleri de kapsamaktadır (F. Samir, *ed-Devletü'l-Hamdaniye*, I, s. 48-49); Konuyla ilgili olarak M. Canard'da, VII. yüzyılda aşiretleri Arabistandan söktür atan savaşların akabinde, özellikle Rebîa'ların Hira' daki Lahmi krallığına doğru üç Rebîa'lı gurup tarafından-Tağlib b. Vail, Namir b. Kasit ve Şeybaniler- bir göçü olduğunu, Tağlibî'lerin kardeşi olan Bekr'b. Vail'i meydana getiren en önemli kollardan biri olan bu Şeybaniler'in Hira krallığının kuzey sınırına kadar yayılarak burada İslâm fethiyle karşılaştıklarını diğerlerinin ise Kufe ve Basra arasında kaldıklarını belirtir (*a.g.e.*, I, s. 134); Yine B. Lewis de, Arap muhaceretiyle ilgili olarak kabilelerin ismini zikretmeden Sâsânîlerin yeni gelen Arap kabileleri tarafından 604'de yenildiklerini, bu kabilelerin bölgeye yerleşmesi üzerine Hîre devletinin sona erdiğini ve Kuzey doğu Arabistan'da Sâsânî yayılışının durduğunu belirtir (*age*, 31).

³⁵ M. Canard, *a.g.e.*, I, s. 77; a. mlf., *agm.*, s. 536-537; Le Strange, s. 84; M. Ş. Hattab, “Biladü'l-Cezire-kabile fethi'l-İslâmî ve fi eyyamihâ”, *Mecelletü'l-mecmau'l-ilmiiyi'l-Irakî*, Bağdat 1984, XXXVI/II, s. 51-57.

³⁶ Belâzurî, *Fütuhu'l-büldân*, trc. M. Fayda, 255-256; ayrıca kırs., M. Canard-C. Cahen, “Diyar-ı Bakr, *EJ*, III, 343.

İşte İslâm'ın zuhurundan hemen önce başlayan ve fetihlerle de hızlanarak devam eden kabile göçleri neticesinde el-Cezîre, bir süre sonra bu aşiretlerin yerleşim bölgelerini gösteren ve yine bu aşiretlere nispet edilen Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Mudar adında iki idari mntıkaya ayrılır. Ancak bu taksim IX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Rebîa aşiret guruplarından Bekr b. Vail'e bağlı oymakların -ki bunlardan özellikle Şeybaniler- Yukarı Dicle Havzasında yoğunlaşması üzerine, X. yüzyılın ilk yarısından itibaren buralar Rebîa'nın yurtlarından tefrik edilip, Diyar-ı Bekr adıyla müstakil bir idari birim haline getirilmek suretiyle üçe çıkarılır³⁷. Böylece el-Cezîre, bu yüzyıldan itibaren yaklaşık ortaçağın sonuna kadar Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr mntıklarından müteşekkil bir bölgenin adı olmuştur³⁸.

Ortaçağ coğrafya kaynakları içerisinde el-Cezîre'yi, bu üç mntıkayla birlikte zikreden ilk coğrafyacı el-Hasan el-Ahmed el-Hemdânî (ö. 345/956) olmasına rağmen³⁹, adı geçen bölgeleri kapsadığı şehirlere göre sıralayarak tanınamamızı sağlayan ve bu konuda ilk bilgileri ortaçağın en önemli coğrafyacılarından birisi olan Makdisî verir. Makdisî, daha önce de değindiğimiz gibi

³⁷ Bölge üzerine çalışmalarıyla bilinen pek çok araştırmacı bu ayrıntıya dikkat etmeden ve en önemlisi de X. yüzyılın ikinci yarısına kadar hiçbir tarih ve coğrafya kaynağında Diyâr-ı Bekr adı zikredilmemesine rağmen el-Cezîre'nin İslâm fethinden itibaren Rebîa, Mudar ve Bekr adında üç kısma ayrıldığı görüşündedirler. Bk. M. Canard, *a.g.e.*, I, 77; N. Elisseeff, *a.g.e.*, I, 103; M. H. Yinanç, "Diyarbakır", *İA*, III, 606; H. Şümeysâni, *Medineti Mardin (mine'l-fethi'l-Arabi ila sene 921/1515)*, Beyrut 1987, s. 15-17; Ş. Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 162; N. Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, IX, s. 465.

³⁸ el-Hemdânî, *Kitâbu sıfati Ceziretü'l-Arab*, s. 246; Makdisî, s. 122; Ebu'l-Fida, s. 273; Yâkût, II, s. 561-562; İbn Şeddâd, III/I, s. 4-5; Kalkaşandî, IV, 314; Ancak kabul gören genel kanaat bu olmasına karşın Şeyh el-Rubû' adıyla maruf Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed bin Ebi Talib el-Ensârî, el-Cezîre'nin dört kısımdan müteşekkil olup, bunların da sırasıyla, Musul, Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr mntıkları olduğunu belirtir (*Nuhbetü'd-dehr fi acâibi'l-ber ve'l-bahr*, I, s. 191). Öte yandan XIV. yüzyıl kaynaklarından Hamdullah Müstevfi'de çok daha farklı bir tasnifle el-Cezîre'yi, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebîa'dan müteşekkil kabul ederek Diyar-ı Mudar'dan hiç bahsetmez (bk. *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr ve İng. trc., Guy Le Strange, Leiden 1915, s. 102-105).

³⁹ *Sıfatu Cezireti'l-Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivali, Riyad 1977, s. 246.

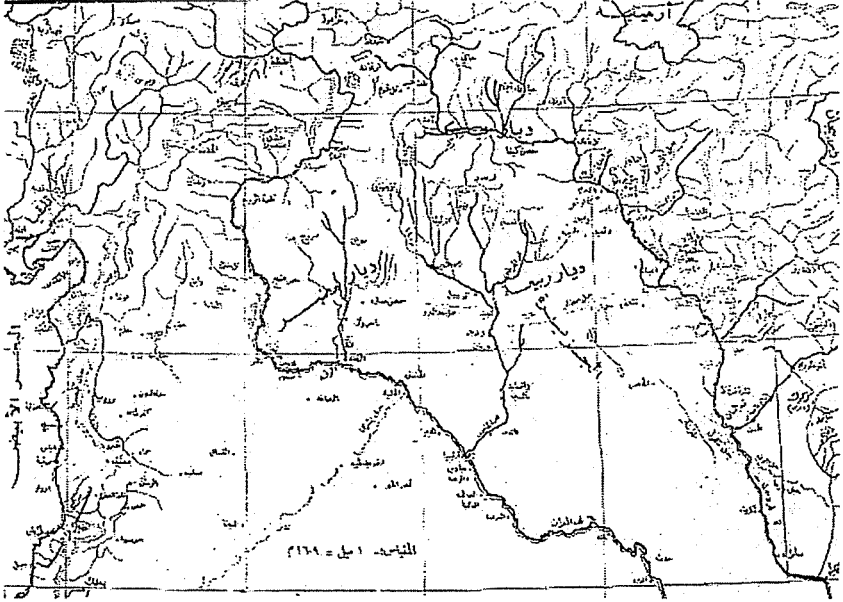
diğer coğrafyacılarından farklı olarak, el-Cezîre bölgesine “İklim-i Akur” demektedir. Müellif bu başlık altında öncelikle, bölgenin çok güzel bir yer olduğunu belirttiikten sonra buranın enbiya ve meşayih diyarı olduğunu kaydederek örnekler verir. Daha sonra bölgenin genel konumuyla ilgili malûmata geçer ve buranın Müslümanların suğur (uç) bölgelerinden olduğunu zikrederek, Amid, Dara ve Musul’un askeri açıdan stratejik konumlarına dikkat çeker. Ceziretü İbn Ömer’in mesire yerleri içerisinde tek olduğunu söyler. Ayrıca bölgenin Suriye ile Irak arasında bir geçiş bölgesi olduğunu, en iyi *itak* atlarının burada yetiştiğini, Irak’ın iâşesinin çoğunun buradan sağlandığını, fiyatlarının ucuzluğunu, meyvelerinin lezzet ve bolluğunu, bölgenin zenginlikler ve nimetler kaynağı olduğunu belirtir. el-Cezîre ile ilgili bu şekildeki genel bir açıklamadan sonra da bölgenin, tanınması ve ayırt edilmesi için buralarda meskun bazı Arap aşiretlerine göre üç mıntıkaya bölündüğünü söyleyip, bunların da Irak’tan itibaren sırasıyla Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olduğunu zikreder⁴⁰.

Ele aldığımız dönem itibari ile bu mıntıkları en teferruatlı anlatan müellif ise, araştırmamız boyunca sık sık müracaat ettiğimiz XIII. yüzyıl tarih ve coğrafyacılarından İbn Şeddâd’dır. İbn Şeddâd meşhur eseri *el-A’laku’l-hatıra*’nın el-Cezîre’yi konu edindiği birinci cildinde kısaca el-Cezîre’nin tanımını yaptıktan sonra sırasıyla el-Cezîre’yi meydana getiren Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr’in hangi şehirleri kapsadığını

⁴⁰ *Ahsenu’t-Tekâsim*, s. 122; ayrıca Makdisî, söz konusu bölgeleri şu şehirlere göre taksim eder; “Diyâr-ı Rebîa, başkenti Musul olup şehirleri; *el-Hadise, Mağlesyâ, el-Hasaniyye, Tell Afer, Sincâr, el-Cibal, Beled, Ezreme, Bergaidu, Nusaybin, Dârâ, Kefertoşa, Re’sül’ayn ve Semâneyn*’dir. Yine buraya bağlı Ceziret İbn Ömer bölgesinin nahiyeleri ise, *Feyşabur, Bâynâsâ, el-Muğiyse ve ez-Zevezân* dir. Diyâr-ı Mudar, başkenti Rakka olup, şehirleri; *el-Muhterigatü, er-Râfiğa, Hânûga, el-Harişu, Tell Mehri, Bâcervân, Hısn-ı Müslime, Ter’avz, Harrân, Ruhâ, Suruc ve nahiyelerinden, Keferzâb, Kefer-sirin*’dir. Diyâr-ı Bekr, başkenti Amid olup, şehirleri; *Meyyâfârikîn, Tell Fâfân, Hısn Keyfâ, el-Fâr, Hâziye*’dir”.

anlatır ve bu şehirlerin eserini tamamladığı yıl olan 679/1280–1281 yılına kadar ki tarihi coğrafyalarını verir⁴¹.

Ortaçağ İslâm kaynakları tetkik edildiğinde görüleceği gibi, aralarında çizilmiş siyasi ya da tabii hudutlar olmadığı için bu mıntıkların sınırlarını kesin hatlarıyla belirlemek oldukça zordur. Bir de buna idari ve mali mülahazalarla sık sık yapılan değişiklikler eklenince sınırın tespiti meselesi içinden çıkılmaz bir hal almaktadır.

Harita İbn Şeddâd'ın *el-Alâku'l-hatira fi zikri ümerâ' i-Şam ve'l-Cezire*, isimli eserinin Yahya Abbare tarafından 1978 yılında Dımaşk'ta yapılan neşrinden alınmıştır.

⁴¹ İbn Şeddâd, el-Cezîre'nin adı geçen bu üç mıntıkadan müteşekkil olduğunu belirtmesine rağmen yine el-Cezîre içerisinde zikrettiği Musul ve civarını ayrı bir mıntıka olarak kabul eder (*el-A'lak*, III/I, s. 4-9). Maalesef eserinin bu kısmı günümüze ulaşmamıştır.

1.1. Diyâr Rebîa = ديار ربيع

Irak'ın kuzeyinde kalan bölge, büyük Rebîa kabilesinden özellikle Tağlib'e bağlı aşiret guruplarının yurdu olup⁴², el-Cezîre'nin en büyük ve en verimli kesimini oluşturur. Dicle boyunca Ceziretü İbn Ömer'in yukarı-sındaki bölgeden başlayıp Tekrit'e kadar uzanır ve nehrin sağ sahilinde Habur-Hirmâs-Sarsâr arazisi ve sol sahilinde küçük Habur'un aşağı mecrası ile Zab'ın aşağı ve yukarı mecrasını ihtiva eder. Kuzeyinde Mardin-Midyat eşliğinden itibaren başlayan Diyâr-ı Bekr, batısında Re'sül'ayn şehri sınır olmak üzere Diyâr-ı Mudar, güneyinde Fırat ile Dicle'nin birbirlerine yaklaştıkları Enbar ve Tekrit şehirleri arasındaki hattan başlayan Irak ve doğusunda da Zağros dağlarından gelen büyük ve küçük Zab nehirlerinin suladıkları vadiler ile çevrilidir⁴³.

Yâkût, Musul ile Re'sül'ayn arasındaki bölge olarak kabul ettiği Diyâr-ı Rebîa'nın önemli şehirlerini; Musul, Nusaybin, Sincâr, Re'sül'ayn, Duneysir ve Habur olarak sıralarken⁴⁴, İbn Şeddâd da bunlara Duneysir hariç, Ceziretü İbn Ömer, Dara, Beled, Azerme ve Hara'yı ilave eder. Ancak

⁴² Ancak şunu belirtmek gerekir ki, hem Diyâr-ı Rebîa, hem de diğer bölgeler için geçerli olmak üzere bu bölgeler sadece adı geçen bu aşiretlerle meskun yerler olmayıp Rebîa'da Bekri, oymaklara rastlandığı gibi tam tersi de mümkündür. Yine ayrıca Mudarî aşiretlerin bölgesi olan Urfa ve civarında da Rebîa'ya bağlı Tağlibi oymaklar görülebiliyordu. Yani bu mıntıkların hemen hiçbiri tek bir aşiretin hâkim olduğu homojen bir yapıda olmayıp farklı aşiret unsurlarını da ihtiva etmekteydi. Mesela, Mesudî, "*Beni Tağlib, ilki çölde, ikincisi Diyarı Rabi ve Diyâr-ı Bekr'de, üçüncüsü de Halep ve civarında meskun olmak üzere üç bölgeye yayılmış gözükmektedir*" (*et-Tenbih*, s. 148) derken bu duruma işaret etmektedir. Yine buna benzer kayıtlara İbnü'l-Esîr'de de rastlanmaktadır (*el-Kamil* IV, 281; V, 353).

⁴³ M. Canard bölgeyi, 1. Habur. 2. Habur, Hirmas ve Dicle arasında bulunan saha; *Beth Arabaya, Cebel Sincar, Tartar nehri*. 3. Dicle Bölgesi; *Tell Fâfân'dan Musul'a kadar, Musul'dan Tekrit'e kadar olan arazi* olarak tasnif eder (*age*, I, 75).

⁴⁴ Bk. *Mucemü'l-büldan*, II, s. 562; Öte yandan XII. yüzyılın ikinci yarısında el-Cezîre'den geçen meşhur seyyah İbn Cübeyr, "*Musul'dan Nusaybin'e oradan Fırat'a kadar olan yer Diyâr-ı Rebîa olarak bilinir ve oranın sınırı yoldan güney kısmına, Fırat'a kadar olan hattır*" demek suretiyle (*Rihlet İbn Cübeyr*, Beyrut trs., s. 222) Diyâr Mudar'ı da Rebîa topraklarından saymış olur. Diyâr Bekr'den hiç bahsetmeyen İdrisî ise, X. yüzyıl coğrafyacılarının söylediklerini tekrar eder (II, 662).

İbn Şeddâd, pek çok kaynak tarafından yörenin merkezi şehri olarak kabul edilen Musul'u Diyâr-ı Rebîa'dan saymayıp, müstakil bir idari bölge olarak ele alır ve yörenin başkenti olarak ise Nusaybin'i zikreder⁴⁵. Muasırı olan İbn Said de aynı görüşte olup, Nusaybin'i Diyâr-ı Rebîa'nın, Musul'u da el-Cezîre'nin başkenti olarak kabul eder⁴⁶.

İlk idari taksim el-Cezîre valisi Velid b. Ukbe (645-647) zamanında Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Bekr'i de içine alacak şekilde başlamıştı ki bu dönemde Diyâr-ı Rebîa'nın sınırları Ermeniyeye kadar uzanmaktadır⁴⁷. Özellikle ilk dönem coğrafya kaynaklarında bu durumu gözlemek mümkündür. Mesela İbn Hurdazbih'e göre; Diyâr-ı Rebîa, Ceziretü İbn Ömer'den Re'sül'ayn'a, Sincâr ve Habur'dan Amid ve Erzen'e kadar uzar. Yerleşim yerleri ise, sırasıyla Nusaybin, Erzen, Amid, Re'sül'ayn, Meyyâfârikîn, Mardin, Bâ'arbâyâ, Beled, Sincâr, Karde, Bâzebde ve Tûr-Abdîn dir⁴⁸. Yine İbn Fakih'de Diyâr-ı Rebîa'nın; Nusaybin, Erzen, Amid, Re'sül'ayn, Mardin ve Meyyâfârikîn şehirlerini kapsadığını belirtir⁴⁹.

X. yüzyıldan itibaren Diyâr-ı Rebîa'nın kuzey kesimini oluşturan Yukarı Dicle havzası'nın Diyâr-ı Bekr adıyla yeni bir idari birim haline getirilmesiyle, Rebîa'nın kuzey sınırı değişir. Bu sınır günümüzde Mardin-

⁴⁵ İbn Şeddâd, III/I, 5.

⁴⁶ İbn Said, s. 156-157; Musul'un el-Cezîre'nin başkenti olduğu konusunda Müstevfi de aynı görüştedir (s. 102). Musul'un hem el-Cezîre, hem de Diyâr-ı Rebîa içerisindeki durumu biraz farklıdır. Zira her ne kadar Arap coğrafyacılarının büyük kesimi Musul'u el-Cezîre bölgesi içerisinde zikretse de uygulamada durum farklıdır. Çünkü neredeyse Abbasi döneminden beri Musul bölgesi çoğu kez müstakil bir idari birim olarak gözükmektedir. Bk. Kudâme b. Cafer, s. 65; Şeyh el-Rub'u, s. 191; Esasında Musul'un durumunu Kalkaşandî'de geçen ifadelerden de anlamak mümkündür. Çünkü müellif Musul'un eskiden el-Cezîre'nin başkenti iken sonradan el-Cezîre'den ayrı müstakil bir mıntıka haline geldiğine işaret etmektedir (IV, 324).

⁴⁷ Michael O. Morony, *Irak After The Muslim Conquest*, Princeton 1984, s. 130-131.

⁴⁸ İbn Hurdazbih, s. 95; Ancak muasırı olan Kudâme b. Cafer, Amid, Erzen ve Meyyâfârikîn'i Diyâr-ı Rebîa'dan saymaz. Ona göre Diyâr Rebîa şu şehirlerden müteşekkildir; *Beled, Barbâyâ, Nusaybin, Dârâ, Mardin, Kefertoşâ, Tell-Besme, Sincâr, Resül-Ayn, el-Habûr* (s. 65-70).

⁴⁹ İbn Fakih, s. 126.

Midyat Eşiği diye adlandırılan dağlık bölgeye kadar çekilir ve genellikle eşik üzerinde bulunan Mardin şehri ile Tûr-Abdin'e göre belirlenir. Ancak kaynaklar tetkik edildiğinde Diyâr-ı Rebîa ile Diyâr-ı Bekr arasındaki hududu belirleyen bu sınırın ortaçağ boyunca her zaman bir ihtilaf konusu olduğu görülecektir. Mesela Hemdânî, Diyâr-ı Rebîa'nın kuzeyde Cudi dağından Nusaybin'e, oradan da Re'sül'ayn'a kadar uzandığını ifade ettikten sonra, Hurdazbih'in aksine Tûr-Abdin'i (metinde "Cebel Tûr" olarak geçer) Diyâr-ı Bekr'den sayarak buranın Rebîa'ya doğru olan sınırın başlangıcı olduğunu belirtir.⁵⁰

Öte yandan İbn Fakih, Kudâme, İdrisî ve hatta XIV. yüzyıl kaynağı Hamdullah Müstevfî, Mardin'i Diyâr-ı Rebîa mıntikasında gösterirken,⁵¹ Makdisî merkezi Musul olan Diyâr-ı Rebîa'nın Hadisa'dan Sincâr'a ve Nusaybin'e oradan da Ceziretü İbn Ömer'e kadar uzandığını kaydederken, bölgenin şehirlerini saymasına rağmen bunların içerisinde ne Mardin'i ne de Tûr-Abdin'i zikreder.⁵² Aynı şekilde XIII. yüzyıl kaynağı olmasına rağmen Yâkût'da, Rebîa ve Bekr bölgesi şehirlerini sayarken Mardin'in adını zikretmez.⁵³ Buna karşılık İbn Şeddâd,⁵⁴ Şeyh el-Rubû,⁵⁵ İbn Tağriberdi⁵⁶ ve İbn Haldun⁵⁷ Mardin'i Diyâr-ı Bekr bölgesinden kabul ederler.

⁵⁰ el-Hemdânî, s. 246

⁵¹ İbn Fakih, 137; Kudâme, s. 65; İdrisî, II, 665; ayrıca İdrisî XII. yüzyıl kaynağı olmasına rağmen Diyâr-ı Bekr şehirlerini Rebîa'dan saymaya devam ederek el-Cezîre'yi Rebîa ve Mudar'dan müteşekkil kabul etmektedir. *Aynı yer.*; Müstevfî, s. 105.

⁵² *Ahsenu't-tekasim*, s. 122

⁵³ Yâkût, Diyâr-ı Rebîa'nın Musul ile Re'sül'ayn arasındaki Musul yönüne doğru olan yerler olup, Musul, Nusaybin, Re'sül'ayn, Duneysir ve Habur gibi şehirler ile buralardaki kasaba ve köylerin tamamını kapsadığını belirtir (II, 561-562); ayrıca "Mardin" maddesi için bk. V, 46.

⁵⁴ *el-A'lak*, III/I, 6.

⁵⁵ *Nuhbetu'd-dehr*, s. 191.

⁵⁶ *Kitabu'l-İber*, V, 75.

⁵⁷ *el-Menhelî's-sâfi ve'l-müstevfî ba'd el-vâfi*, I, 300 (779/1377-1378 senesi olayları).

Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Bekr hududu konusundaki bu müphemlik, bölge üzerine yapılan araştırmalarda da gözlenmektedir.⁵⁸ Bütün bunların sebebi daha önce de değinildiği gibi aralarında belirleyici tabii sınırların bulunmaması dolayısıyla bölgelerin birbirinden kesin çizgilerle değil sadece ehemmiyetsiz küçük su yollarıyla ayrılmış olması⁵⁹ ve en önemlisi de zaman içerisinde adı geçen bu bölgelere ait şehir, kasaba ve köylerin siyasi ve idari yapılanmaya göre değişiklik arz etmesidir. Bu durum özellikle hudut bölgesi yerleşimleri için fazlasıyla geçerli gözükmektedir. Nitekim yukarda verdiğimiz örnekler de bunu doğrular niteliktedir.

Diyâr-ı Rebîa'nın tarihi, büyük ölçüde Musul tarihiyle bağlantılı olup, bölge, X. yüzyıl boyunca Halep ve Musul merkezli kurulan Hamdanilerin -ki bu dönemde neredeyse bütün el-Cezîre bu Arap emirliğinin yönetimi altında idi⁶⁰- daha sonra ise kısa bir süre Diyâr-ı Bekr merkezli Mervanoğulları ve yine bir başka Arap emirliği olan ve daha ziyade Musul ve Nusaybin'i merkez edinen Ukayloğulları yönetiminde kalmıştır.⁶¹ XI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Selçuklu fetihleriyle bölge 489/1095 tarihinde Selçuklu yönetimine geçmiş, bundan sonra önceleri Büyük Selçuklu Sultanlarının atadıkları Musul valileri daha sonra da uzun zaman neredeyse incelediğimiz

⁵⁸ Mesela Canard, Mardin, Tûr-Abdin ve Duneysir'i Diyâr-ı Rebîa içerisinde zikrederken (*a.g.e.*, I, 98-99); ayrıca ondan naklen N. Elisseff, *a.g.e.*, I, s. 104), M. H. Yınanç (*agm.*, s. 605) ve N. Göyünç (*agm.*, s. 465), buraları Diyâr-ı Bekr içerisinde kabul ederler. Şümeysâni ise daha isabetli bir tesbitle Mardin'in zaman içerisinde kimi zaman Rebîa'dan kimi zaman da Bekr'den sayıldığını ve bunu da siyasi ve iktisadi gerekçelerle yapıldığını söylemektedir (*Medinetü Mardin*, s. 16-19).

⁵⁹ Le Strange, el-Cezîre'yi oluşturan bu bölgelerin sınırlarını genellikle yörenin akarsularının belirlediğini belirterek, örnek olarak da Diyâr-ı Bekr sınırlarını gösterir (s. 87).

⁶⁰ Bu emirliğin tarihçesiyle ilgili en kapsamlı çalışma için bk. M. Canard, *age*,

⁶¹ Ukayliler için bk. C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 70-72; Ayrıca K.V. Zettersteen, "*Ukayliler*", *İA*, XIII. s. 18-19.

dönemin sonuna kadar yine Musul'u merkez edinen Atabeylerce yönetilmiştir⁶².

1.2. Diyâr Mudar = ديار مضر

Diyar-ı Rebîa'dan sonra el-Cezîre'nin ikinci büyük bölgesi, Mudar kabilesine bağlı aşiretlerin -özellikle Kaysî gurupların- yerleşim yeri olan ve onlara nispetle anılan Diyâr-ı Mudar'dır.⁶³ Diyâr-ı Mudar bölgesi Harrân, Samsat, Urfa, Rakka, Karkisya, Surûc, Birecik gibi ilk kuruluşları tarihin karanlıkları içinde kaybolan şehirleriyle dünya medeniyetinin en eski ve en büyük merkezlerinden birisini teşkil eder.⁶⁴ el-Cezîre'nin batı ve kuzey batısında Fırat'tan Belih'e kadar uzanan topraklar ile kuzeyde Sümeysat'tan güneyde Âne'ye kadar uzanan bölgeyi içine alır.⁶⁵

⁶² Bölgenin siyasi tarihi için şu eserlere bakılabilir; M. Canard, *a.g.e.*, I-II; C. Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978; R. A. Cemili, *İmâretü'l-Mavsıl fi'l-asri's-Selcûkî*, Bağdat, 1980.

⁶³ İslâmın ilk devrinden itibaren bu bölge de ikamet ettikleri bilinen Mudarî kabileler şunlardır: 1-Kilâb; 2-Hilâl; 3-Ukayl; 4-Suleym ve bunların muhtelif şubeleridir. Bu kabilelerin hepsi de Mudar'ın en büyük kolu Kays 'Aylan'a mensuptular. Bk. F. Işıltan, *age*, s. 31. Ayrıca bu kabilelerle ilgili daha geniş bilgi için bk. Kehhale, *Mucemu'l-Kabailü'l-Arab*. Öte yandan Diyâr-ı Rebîa'yı anlatırken de değindiğimiz gibi bu bölgeler buralara ismini veren aşiretler açısından homojen bir yapıda değillerdir. Yani bu bölge her ne kadar Mudar kabilesinin yayıldığı bir bölge ise de diğer aşiret guruplarının bulunmadığı anlamına gelmez. Bölgelerin nüfusu farklı dönemlerde vuku bulan peş peşe göçlerle meydana geldiği için bölgede özellikle Rabi'i kabilelerine bağlı aşiretlere de sık rastlanmaktadır. Bunun için bk. M. Canard, *a.g.e.*, I, 134-140.

⁶⁴ İslâm öncesi devirlerde bu bölge Edessa/Urfa merkezli kurulan Osrhoene krallığı sebebiyle bu ad ile anılan bir eyalete dönüştürülmüştü. Geniş bilgi için bakınız. F. Işıltan, *a.g.e.*, s. 1-31.

⁶⁵ Komşuları Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Bekr ile birlikte el-Cezîre eyaletini meydana getiren muntaka, ilk dönemlerde kuzey, batı ve güneyinde Fırat, şarkında yine Fırat'ın kollarından olan Habur nehri ile sınırlandırılmıştır (F. Işıltan, *a.g.e.*, s. 1). Ancak bu sınır çoğu zaman batı istikametinde genişleyerek, Fırat'ın sağ tarafında kalan irili ufaklı pek çok şehir ve kasaba, mesela esasen *Suğuru'l-Cezire* şehirlerinden olan Sümeysat/Samsat, Keysum, Balis, ve hatta Rusâfa bilhassa XI. yüzyılın sonuna kadar hep Diyâr-ı Mudar idari bölgesi içerisinde sayılmıştır. Nitekim İbn Hurdazbih, Diyâr-ı Mudar'ın Fırat ile Habur arasında olduğunu söyledikten sonra, Rakka, Harrân ve Sümeysat'ı da içerdiklerini zikreder (s. 95); Yine İbn Fakih, bölgenin Ruha (Urfa), Sümeysat, Suruc, Re's-Keyfâ, el-Arz el-Beydâ

el-Cezîre'nin diğer mntukaları gibi Diyâr-ı Mudar da komşularından coğrafi olmaktan ziyade idarî bakımdan ayrılmakta ve ancak bu manada bir özellik taşımaktadır. Batısında Bilad-ı Şam, kuzey ve kuzey batısında Suğur el-Cezîre veya Bilad-ı Rum, doğusunda Diyâr-ı Bekr nihayet güneyinde de Diyâr-ı Rebîa ile komşu olan bölgenin merkez şehri Harrân⁶⁶ olup, diğer önemli şehirleri ise, Ruha/Urfa, Rakka, Surûç, Bîre/Birecik, Karkisyâ, Kalet-i Ca'ber, Tell Mevzen/ Viranşehir, Hısn-ı Müslime ve Cısr Menbiç'dir.⁶⁷ Sümeysât ile Malatya bazen bu bölgeden sayılsa da genelde el-Cezîre'nin Bizans'a karşı suğur yani hudut müdafaa şehirlerini teşkil ediyorlardı.⁶⁸ Bölgede bulunan bu şehirlerin pek çoğu belirli dönemlerde önem kazanmışlar, zaman zaman da yakaladıkları medeniyet seviyesinden geriye düşmüşlerdir. Bu gerilemenin sebebi ise, bölgenin ziraat için elverişli topraklara ve bol suyu bulunan sabit istikrarlı merkezlere sahip olmamasındandır. Nitekim bölgedeki şehirler daha ziyade ticari ve askeri sebeplere dayalı olarak kurulmuştur. Ticari yolların değişmesi sebebiyle bu şehirler eski önemini yitirmiştir.

Deniz seviyesinden ortalama beş yüz metre yüksekliğe varan ve dört tarafını çeviren Fırat'ın muhtelif kolları tarafından sulanan bu münbit bölge,

(Ceylanpınar), Tell Mevzen, er-Ravâbî, el-Mâzheyn, el-Mudeybîr, er-Rusâfe, Kefer Hacer'i kapsadığını belirtir (s. 126).

⁶⁶ İslâm fethinden sonra ilk halifeler döneminde el-Cezîre eyaleti oluşturulurken bütün el-Cezîre'nin merkezi şehri olan Harrân (Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1993. s. 10-13), özellikle Abbasi döneminde yerini yeniden inşa edilen Fırat kenarındaki Rakka şehrine bırakmıştır (bk. Makdisî, s. 122; Bekrî, s. 497;) İbn Said ise beyazlığıyla meşhur -ki bu da suru ve kumu sebebiyledir- Rakka'nın, Musul'da olduğu gibi el-Cezîre'nin kaidi olarak kabul eder (s. 155). Ancak XIII. yüzyıl kaynaklarına göre Harrân'ın tekrar bölgenin başkenti olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bk. İbn Şeddâd, III/I, 6; Şeddâd'dan ortalama elli yıl sonra ölen Ebû'l-Fidâ ise şehrin inhîtat halinde olduğunu belirtir (*Takvîmu'l-büldan*, s. 276-277); ayrıca krş. M. Canard "Diyâr-ı Mudar" *IA*, III, s. 601.

⁶⁷ Makdisî, s. 122; Bekri, s. 497(ancak Bekrî ittifakla Rebîa'dan sayılan Resül Ayn'ı da Diyâr-ı Mudar topraklarında gösterir); Yâkût, II, s. 562; İbn Şeddâd, III/I, s. 6; Şeddâd bölgenin XIII. yüzyıldaki siyasi, sosyal ve ekonomik durumuyla ilgili en teferruatlı bilgileri veren yegane kaynak durumundadır. Bunun için bk. III/I, s. 40-123.

⁶⁸ M. Canard, "Diyâr-ı Mudar" *IA*, III, s. 601; Mesela İbn Said, Malatya'yı *Suğuru'l-Cezîre*'nin başkenti olarak kabul eder (s. 171).

kendini her istikametten gelebilecek istilalara karşı koruyabilecek doğal mâniyalara sahip olmayıp, toprağının verimliliği, sularının bolluğu ve bilhassa doğu ve batı arasındaki ticari yolların önemli kavşaklarından birisi olması dolayısıyla, tarih boyunca bu havalide yaşayan ve büyük devletler kuran toplulukları daima cezbetmiştir. Belki de bu bölgenin kaderini belirleyen en önemli özelliği tabii müdafaadan mahrum istilalara açık oluşudur diyebiliriz.⁶⁹

Diyar-ı Mudar, zaman zaman idari olarak el-Cezîre'den ayrılmıştır. Mesela 333-356/944-967 yılında Seyfû'd-Devle tarafından Halep'te kurulan Hamdanogulları döneminde emirliğin bir parçası olarak görülmesi buna örnek olarak verilebilir. Bölge, Seyfû'd-Devle'nin ölümünden (ö. 356/967) sonra Musul'daki Ukaylî emirliğine tâbi olmuştur. Hamdânîlerin zayıflamasıyla birlikte bölgede meskûn Mudar aşiret gruplarından Nümeyroğullarının yönetiminde kalan Diyâr-ı Mudar,⁷⁰ X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın ilk yarısında bir çok Bizans saldırısına maruz kalmış ve bu saldırılar sonunda da Urfâ ve çevresi Bizans'ın eline geçmiştir (423/1032). Bölge söz konusu gelişme üzerine, Bizans'a tabi Ermenilerin hâkim olduğu kuzey kısmı ile Harrân ve civarından ibaret Nümeyroğullarının yönetiminde kalan güney kısmı olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁷¹

⁶⁹ F. Işıltan, *a.g.e.*, s. 2.

⁷⁰ X. yüzyılın ikinci yarısının başlarında el-Cezîre, yeniden Hicaz yarım adasının her yanından büyük Arap göçlerine sahne olmuştu, bu da el-Cezîre'nin demografik yapısının yanı sıra iktisadi ve siyasi çehresinin de değişmesi sonucunu doğurdu. Mudar'a bağlı Kaysi Aylân'ın birçok kolundan, Beni Kuseyr, Beni Ukayl, Beni Nemir ve Beni Kilab'dan guruplar bölgeye girerek Harran, Cisri Menbiç, Habur, Hanuka, 'Irba, Karkisya ve Rahbe gibi Diyar-ı Mudar'ın çeşitli bölgelerine yerleşmişlerdi. Önceleri neredeyse el-Cezîre'nin tamamına sahip olan Hamdani yönetiminde onlara vergi vererek varlıklarını devam ettiren bu aşiretler Hamdanilerin zayıflamasıyla yaşadıkları mıntikalarda istiklallerini ilan etmişlerdi. İşte bu emirliklerden Beni Nümeyr Harran, Ruha ve Rakka'ya hâkim olurken, Beni Hafaca'da Fırat'ın orta kesimlerinde yönetimi eline almıştır. bk. İbn Havkal, s. 205; Ö. R. Kehhâle, *Mu'cemu'l-kabaili'l-Arab el-kadîme ve'l-hadîse*, III, s. 1195; E. Ashtor, *et-Târihu'l-İktisâdi ve'l-içtimâi li's-şarki'l-evsat fi'l-usûri'l-vusta*, Ar. trc. A. Able, Dimaşk 1985, s. 229.

⁷¹ C. Cahen, "Diyar-ı Rebîa", *ET*², II, s. 348.

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren el-Cezîre'nin tamamında olduğu gibi Urfa hariç Diyar-ı Mudar da Selçuklu yönetimine girmiş, bölgede bulunan Arap emirlikleri bir bir ortadan kaldırılarak yerlerini Türkmen beylikler almışlardır⁷². Türk hâkimiyetinin başlamasından kısa süre sonra bölge Haçlı işgaliyle karşı karşıya kalmış ve başta Urfa olmak üzere Samsat ve Surûc Haçlıların eline geçmiştir (492/1098)⁷³. Ancak bölgedeki Türk hâkimiyeti için menfi gibi görünen bu durum, Haçlılara karşı girişilen yoğun Türkmen mukavemetiyle kısa sürede bölgenin Türkleşmesi gibi müspet bir gelişmeyle neticelenmiştir. Nitekim bir süre sonra yöre, Musul Atabeyi İmadeddin Zengi'nin Urfa Haçlı kontluğunu ortadan kaldırmasıyla (539/1144) Haçlılardan temizlenmiş ve bütünüyle Türk yönetimine girmiştir⁷⁴.

1.3. Diyâr Bekr = ديار بكر

Diyâr-ı Bekr, el-Cezîre'yi oluşturan üç mıntıkanın en küçüğü olup, bölgenin kuzey kesimine yani Yukarı Dicle yöresine tekabül etmektedir⁷⁵. Başka bir deyişle Güneydoğu Anadolu'nun doğu kesiminde yer alan bu bölge, Basra Körfezi'nden başlayıp Toros eteklerine kadar uzanan ve Toroslar yayını çizerek Amanos dağları ve Lübnan yolu ile Filistin'e ulaşan Bereketli Hilal'in kuzeye doğru en çok sokulduğu ve en büyük genişliğe eriştiği orta kesimi oluşturur.

Bölge dağlık Doğu Anadolu ile Mezopotamya düzlükleri arasındaki bir intikal kuşağı üzerinde yer aldığı için, en eski çağlardan beri kervan yollarının düğümlendiği önemli bir kavşak noktası olarak, değerini daima muhafaza etmiştir. Ayrıca bu stratejik konumu dışında verimli ovaları, su

⁷² Bu konuda bk. S. Zekkar, *Medhâl ila tarih el-hurub es-sâlibiyye*, Beyrut 1972, s. 65–125.

⁷³ Bu sırada Urfa Ermenilerin; Samsat ve Suruc ise Türkler'in hâkimiyetindeydi. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Urfalı Mateos, s. 219–221; I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Ankara 1990, s. 18-56; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 136.

⁷⁴ C. Alptekin, *a.g.e.*, s. 63-66.

⁷⁵ Le Strange, s. 85; M. Canard-C. Cahen, *agm.*, s. 343.

kaynakları, hayvancılığa elverişli yaylaları ve en önemlisi madencilik merkezlerine yakın oluşu bakımından da dikkat çekicidir. Öte yandan coğrafi olarak Mezopotamya'nın bir parçası olan Diyâr-ı Bekr, aynı zamanda el-Cezîre'nin Doğu ve Orta Anadolu'ya açılan en önemli kapısı durumundadır.

Bölge adını İslâm fethinden itibaren buraları yurt tutmaya başlayan Bekrî aşiretlerin atası Bekr b. Vâil'den almıştır⁷⁶. Büyük Rebîa kabilesini oluşturan iki büyük koldan birini teşkil eden –diğeri Talib b. Vail'dir- Bekr b. Vail aşireti, asıl yurtları olan Bahreyn ve Yemame bölgesinde meskûn iken İslâmiyet öncesi artan kabile savaşlarının ardından Mezopotamya'ya doğru göç etmişler, Kûfe ve Basra bölgesinde bir süre kaldıktan sonra, ilk İslâm fetihleriyle birlikte aşiretin büyük kısmı el-Cezîre'nin doğu ve kuzeyine yayılmışlardır⁷⁷. Bu yayılmada özellikle Halife Hz. Osman adına Suriye ve el-Cezîre valiliği yapan Muaviye'nin rolü büyük olmuştur. Zira el-Cezîre'ye daha önceleri aralıklarla ve düzensiz bir şekilde devam eden kabile göçleri Muaviye ile birlikte sistemli bir yerleşmeye/iskana dönüşmüştür⁷⁸. Her ne kadar ilk dönem kaynaklar Muaviye idaresinde yürütülen bu iskân hareketi içerisinde bölgeye ismini veren Bekrî aşiretlerden bahsetmezlerse de Rebîa'ya bağlı oymaklardan olan Bekrîler'in de aynı şekilde ve aynı zamanda Diyâr-ı Bekr'e yerleştikleri kuvvetle muhtemeldir⁷⁹.

⁷⁶ Yâkût, II, s. 561; Bekr b. Vail ve kabilesi hakkında geniş bilgi için bk. Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, I, s. 93-98; R. M. el-Atrakcî, "Kabîletü Bekr b. Vâil ve hurûbühâ fi'l-İslâm", *el-Mü'errihu'l-'Arabî*, XXIV, Bağdad 1984, s. 201-241; J. Schleifer, "Bakr b. Vâil", *İA*, II, 454-458; A. Önkâl, "Bekir b. Vâil", *DİA*, V, 362-363.

⁷⁷ *M. Canard-C. Cahen, agm.*, s. 343-344.

⁷⁸ Bunula ilgili olarak Belâzurî, "Muaviye'nin Şam ve el-Cezîre valiliği esnasında, Halife Osman, Arapların şehir ve köylerden uzak yerleşim olmayan yerlere yerleştirilmelerini emretti ve onlara gittikleri yerlerden faydalanmalarına izin verdi. Buna istinaden de Beni Temim'i er-Rabiye'ye. Esed, Kays ve diğerlerinden oluşan karışım bir gurubu da el-Mezahin ve el-Medeyber'e yerleştirdi, Aynı şekilde Diyâr-ı Mudar'ın tüm bölgelerinde de bu uygulamaya gidildi ve Rebîa'ya da bölgelerinde (yani Diyâr-ı Rebîa'da) bu usule göre düzenledi" demektedir (*Futuhu'l-Büldan*, s. 255-256).

⁷⁹ M. Canard-C. Cahen, *agm.*, s. 344; Bu arada hemen şunu da belirtelim ki el-Cezîre'deki bu kabile iskanlarıyla ilgili olarak kaynaklar Rebîa'nın iki kolundan biri olan Tağlib b.

Nitekim Yâkût'un belirttiği gibi "...belki de iki grup birbirine bağlı olduğu için Diyar Bekr ve Diyar Rebîa bazen tek bir isim altında Diyar Rebîa olarak anılmaktaydı."⁸⁰ Ayrıca böyle bir iddia yine de bu toprakların tek başına Bekriler tarafından iskan edildiği anlamına gelmediği gibi Diyâr-ı Bekr olarak adlandırılan bölgenin dışında da Bekri grupların meskun olduğu da bilinmektedir⁸¹.

İslâm fethinden sonra, Bekr kabilesine mensup muhtelif guruplar, bilhassa bunlardan Şeybânîlar, Dicle ile bunun ilk kollarının etrafına daha fazla yayıldılar ve fethedilen şehir, kasaba ve kalelere yerleşmeye başladılar. Hatta bu yoğunlaşmanın neticesi olarak bir süre sonra Bekr b. Vail Arapları'nın ekseriyetini teşkil eden Şeybân kabilesine mensup aşiretlerin reisi Ebu Musa İsa b. Şeyh, Abbasi halifesi el-Mu'temid'e isyan ettikten sonra Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Amid şehri merkezli otuz yıl süren (256-286/869-899) bağımsız bir emirlik dahi kurmuştu. Bu gelişmeden sonra muhtemelen X. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, -çünkü bu yüzyılın ortalarına kadar coğrafi eserlerde Diyâr-ı Bekr adı zikredilmeyip, bu bölgede yer alan Amid, Meyyâfârikîn ve Erzen gibi şehirler Diyâr-ı Rebîa toprakları içerisinde sayılmıştır.⁸² Bekr kabilesinin işgal ettiği bu yerler, kabilenin mensup olduğu Rebîa reisinin yurtlarından tefrik edilerek, Bilad-ı Bekr veya Diyâr-ı Bekr isminde ayrı müstakil bir idari birim haline getirilmiştir.

Vail aşireti ve yerleşim bölgeleri hakkında ne kadar bol bilgi içeriyorsa kardeşi Bekr b. Vail ve bölgesi Diyâr-ı Bekr hakkında da o kadar mahdutturlar. Dolayısıyla da inceleme bölgemizin iskanıyla alakalı değerlendirmeler son derece zorlaşmaktadır.

⁸⁰ Yâkût, II, 562; İbnü'l-Esîr, VIII, 320; ayrıca krş. A. Durî, *a.g.e.*, s. 28-29.

⁸¹ Bk. İbn Havkal, s. 144, 153, 156; ayrıca krş. A. Durî, *a.g.e.*, s. 28-33.

⁸² Mesela bk. İbn Hurdazbih (s. 95), İbn Fakih (s. 135), İstahrî (s. 70), İbn Havkal (s. 208) ve İbn Rusteh (s. 103) gibi ilk devir coğrafyacıların yanı sıra, Belazurî (s. 255-256), Taberi (*Tarihi Ümem ve'l-Müluk*, İndeks) ve Yakubî (*Tarihi Yakubi*, II, İndeks) gibi yine ilk devir tarihçileri el-Cezîre'nin Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Mudar'ı kapsadığını belirterek Diyâr-ı Bekr'den söz etmezler. Bunun sebebi ise yukarıda da temas ettiğimiz gibi sonradan bölgeye ismini veren ve yöredeki aşiretlerin atası olan Bekr b. Vail'in, Rebîa kabilesini meydana getiren iki büyük koldan birinin kurucusu olması hasebiyle ilk devir coğrafya ve tarih kaynaklarının Yukarı Dicle Havzasında meskûn Bekri aşiretlerin topraklarını Diyâr-ı Rebîa içerisinde saymasındandır.

Ortaçağ tarih ve coğrafya kaynaklarında X. yüzyılın ortalarına kadar Diyâr-ı Bekr isminin hiç geçmemesine ve bu ismin yöreye ne zamandan itibaren verildiğinin kesin olarak bilinmemesine rağmen, bazı araştırmacılar Abbasi devri tarihçilerinden Vakidî (ö.207/823)'ye nisbet edilen *Fütuh* kitaplarında bu ismin geçmesini⁸³ delil göstererek, VIII. yüzyıldan itibaren bölge için Diyâr-ı Bekr coğrafi tanımlamasının kullanıldığını ve hatta Hz. Osman döneminden itibaren ayrı bir vilayet haline getirilen el-Cezîre'nin, fetihlerle birlikte Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olmak üzere üç amillige⁸⁴ ayrıldığını belirtirler⁸⁵. Hâlbuki bu görüşe dayanak teşkil eden *Fütuh* kitaplarının sıhhati hakkındaki şüpheler bölgenin tarihi coğrafyasına dair bu kadar kesin bir hükme müsaade etmemektedir. Zira söz konusu kaynaklar dikkatlice tetkik edildiğinde görüleceği gibi anlatılan hadiselerin çoğu müellifin yaşadığı dönemden çok sonralara ait bilgiler içermektedir⁸⁶.

⁸³ *Fütûhu's-Şam*, II, 97 vd.; *Kitâb Fütûhu'l-Cezire ve'l-Habûr ve Diyâr-ı Bekr ve'l-Irak*, s. 30 vd.

⁸⁴ Vergi toplamak maksadıyla oluşturulmuş idari birimin adı (M. Erkal, "Amil", *DİA*, III, 58-60).

⁸⁵ Mükremin H. Yınanç., "Diyarbakir", *İA*, III, 606; F. Kırzioğlu, "Diyarbakir", *TA*, XIII, s. 385; Nejat Göyünç, "Diyarbakir", *DİA*, IX, 465.

⁸⁶ Buna hem *Fütuh's-Şam* ve hem de *Futuhu'l-Cezire* isimli eserlerde geçen yer ve bölge isimleri örnek gösterilebilir. Mesela iki eserde de Hz. Ömer devrinin (634-644) ortalarına doğru gerçekleşen (639-640) el-Cezîre fetihleri anlatılırken, henüz Bekrî aşiret guruplarının Musul ile Kufe ve Basra arasındaki sahada bulunduğu bir sırada bölgemiz olan Yukarı Dicle Havzasından Diyâr-ı Bekr adıyla bahsedilmekte hatta yörede bulunan kaleler XII. ve XIII. yüzyıl kaynaklarında bile rastlanılmayan bir isabetle tek tek sıralanmaktadır (*Fütuh's-Şam* ve *Fütuhu'l-Cezire*, index.)Yine bir başka örnek, Erzurum şehriyle ilgilidir. Zira Romalıların Theodosipolis dedikleri ve Thema merkezi olan bu şehrin adı Arap kaynaklarında XI. yüzyıla kadar ermenice bir kelime olan *Kalikala* olarak anılmakta olup, Erzen-i Rum adının şehre bölgenin 1048-1049 yıllarındaki Selçuklu akınlarından sonra Diyâr-ı Bekr bölgesindeki müslümanlarla meskun Erzen'den ayırmak için verildiği bilinmektedir (Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA*, XI, 321; ayrıca Kalikala ve hemen yakınındaki Erzen şehrinin Selçuklularca fethi için bk. *Azîmî Tarihi*, 8). Nitekim yine bu durumu da devrin kaynaklarından rahatça takip etmek mümkün olup XI. yüzyıl öncesi başka hiçbir kaynaktan Erzen-i Rum adı geçmeyip, şehir Kalikale olarak belirtilmektedir (Belâzuri, s. 282 ve Kudâme, s. 66) Buna karşın VIII. yüzyıla ait olduğu kabul edilen *Fütuh* kitaplarında şehir Erzen-i Rum denmekte Kalikale adı hiç zikredilmemektedir (*Fütuhu'l-Cezire*, indeks). Daha şartıcı bir örnek ise XI. yüzyılın ilk yarısında Meyyâfârikîn'in kuzeybatısında inşa edildiği kesin olan (bk.

Nitekim bu gerçekten hareket eden bazı araştırmacılar da, adı geçen bu eserlerin Vakidi'ye ait olmayıp, çok sonraları yazılmış olabileceğini⁸⁷, ya da özellikle Haçlı Seferleri esnasında Müslümanları motive etmek için eserlerin orijinalitesini kaybedecek kadar tahrife uğradığını dolayısıyla da kullanılmalarının doğru olmadığını söylemektedirler⁸⁸. Ayrıca şüpheyile karşılanması gereken bir başka durum da bu rivayetleri Vakidi'ye ait kabul edilse dahi el-Cezîre'nin idari taksimatıyla ilgili bu denli önemli bir bilginin X. yüzyıla kadar başka hiçbir tarih ve coğrafya kaynağında yer almamış olmasıdır. Bunlara örnek vermek gerekirse, Diyâr-ı Bekr adı ilk devirlerin önemli kaynaklarından ne Halife bin Hayyat'ta (ö. 240/854), ne Belâzûrî'de (ö. 279/892), ne İbn Tayfur'da (ö. 280/893), ne Dîneverî'de (ö. 282/895), ne Yakûbî'de (ö. 292/905), ne Taberî'de (ö. 310/922), ne İbn A'sem el-Kûfî'de (ö. 314/926) ve ne de Zekeriyâ el-Ezdî'de (ö. 334/945) geçer. Hatta X. yüzyılın ilk çeyreğinde Abbasi devletinin çeşitli birimlerinde kâtiplik yaptığını bildiğimiz Kudâme'nin yine bu dönemlerde yazdığı eseri *Kitabu'l-Harac* da bile ki bu eser müellifinin konumu sebebiyle resmi nitelik taşımaktadır, Diyâr-ı Bekr adı geçmez⁸⁹. Dolayısıyla sadece bir kaynaktaki

İbnü'l-Ezrak, *Avad nşr.* s. 168) "Hısnü'l-Cedid" isimli Mervani kalesinin tam bir isabetle Fütuh kitaplarında da geçiyor olmasıdır. Bk. *Fütuhu'l-Cezire*, s. 188; *Futuhu's-Şam*, II, 165.

- ⁸⁷ Mesela R. Şeşen, Vakidi'nin fütuh kitaplarının zamanımıza gelmemiş olup, günümüzde ona nisbet edilen basılmış fütuh kitaplarının ise, başta XIII. yüzyılda yaşayan Ebu'l-Hasan el-Bekrî olmak üzere çeşitli kıssacılar tarafından meydana getirilmiş sahte eserler olduğunu belirtir (*Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 30).
- ⁸⁸ Merhum F. Işıltan, el-Cezîre fetihlerini anlatırken Vakidi'nin el-Cezîre fütuhatına ait eseriyle ilgili olarak şunları söylemektedir. "*Vakidi'nin el-Cezîre fütuhatına ait olan eseri maalesef ne basılmış nüshalarından, ne de kütüphanelerimizde bulunan yazmalarından bir istifaade temin edilecek vaziyette değildir. Bu eser, Haçlı Seferleri esnasında müslüman efsarı umumiyesini "kaşır" lere karşı tehyic maksadiyle tamamıyla tahrif edilmiş ve Vakidi'nin Taberî ve Belazûrî'ye intikal etmiş olan hakiki rivayetleriyle tezat teşkil edecek mahiyette Sayf b. Ömer rivayetleriyle karıştırılmıştır*" (age, s. 41, n.4). Yine M. Fayda da Halid b. Velid ile ilgili çalışmasında, Vakidi'ye nispet edilen fakat onun olmayan Fütuh kitaplarını kullanmadığı gibi kullanılmasını da doğru bulmadığını belirtmektedir (*Allah'ın Kılıcı Halid bin Velid*, İstanbul 1992, s. 418).
- ⁸⁹ *Ancak hemen şunu da belirtelim ki Kudâme, Diyâr-ı Bekr adını zikretmemesine karşın Amid, Meyyâfârikîn ve Erzen gibi Yukarı Dicle Havzası şehirlerini Diyâr-ı Rebîa'dan da*

veriden hareketle üstelik bunun söz konusu döneme ait olamayacağına dair son derece ciddi kanıtlar mevcut iken böyle bir tarihi coğrafya süreci ortaya koymanın çok doğru olmadığını düşünüyoruz.

Bölgenin sınırlarına gelince; tespit edebildiğimiz kadarıyla ortaçağ tarih ve coğrafya kaynakları içerisinde Diyâr-ı Bekr adı, ilk kez, X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Yemen’li tarihçi el-Hasan b. Ahmed el-Hemdânî’nin *Kitâbü Sıfatü Ceziretü’l-Arab* isimli eserinde geçmektedir. İsminden de anlaşılacağı gibi Arabistan coğrafyasını tanıttığı bu eserde müellif, Yemenli bedevi kabileler ve yaşadıkları bölgeleri anlatırken el-Cezîre’yi meydana getiren Rebîa ve Mudar bölgeleriyle birlikte Diyâr-ı Bekr’i de zikretmektedir⁹⁰. Ancak diğer iki mıntıkaya nazaran bölgeyle ilgili son derece mahdut bilgiler vermektedir. Bu bilgiler içerisinde bizim için en önemli olanı ise Diyâr-ı Bekr’in X. yüzyıldaki güney sınırını tespit etmeyi sağlayan, “*Cebel Tûr (Tûr Abdîn) ’da el-Beriy⁹¹ vardır ki burası Diyâr-ı Bekr’e ilk sınır olup Beni Şeyban’a aittir.*” şeklindeki ifadesidir⁹². Çünkü bu ifade XII. yüzyılın ikinci yarısında eserini yazan İbnü’l-Ezrak’ın Mervanilerin son

saymayarak ayrı bir Kur(mıntıka) olarak kabul eder (s. 66, 70); Öte yandan yine XI. ve XII. yüzyıl coğrafyacılarından olmalarına rağmen Bekri ve İdrisi’de eserlerinde Diyâr-ı Bekr adına yer vermeyip, bölge şehirleri Rebîa içerisinde zikretmektedirler. bk. Kitabu’l-Mesalik ve’l-Memalik; 234; Nüzhatu’l-Müştak, II, 662.

⁹⁰ Mesela Hemdânî bu kabileler ile ilgili olarak, Ruha’nın Benü Selim’e, Re’sü’l’ayn’ın Nemr b. Kasit’a, Merbaa ve Habur’un Benu Ukayl’e Berkaid’in Tağlib’den Benu Abd’a, Kefertuşa’nın Çeşm b. Rebi’ya, Nusaybin’in Tağlib’in Mevalisi olan Hamdan ailesine ait olduğunu, Musul’da oturanların Rebîa’nın Mez hac kolundan olduklarını ve Cudi dağında da Rebîa’nın yerleştiğini zikretmektedir (s. 156).

⁹¹ Kaynaklardan yerini tespit edemediğimiz el-Beriy Arapçada “sahra, step, çöl” anlamlarına gelmekte olup, kastedilen yerin günümüz de Mardin-Midyat Eşiği diye adlandırılan bölgenin Midyat civarından Nusaybin’e kadar olan yerleri içine alan saha olduğunu düşünüyoruz. N. Göyünç, XV. ve XVI. yüzyıl kaynaklarında geçen Beriyye bölgesinin, bugünkü Suriye sınırları içerisinde uzanan düzlük olduğunu, yine Başbakanlık Arşivi’ndeki Tapu Tahrir Defterlerinde de geçen Beriyyecik sancağı’nın da bugün Urfa’nın Viranşehir ve Mardin’in Derik kazaları ve çevresini kapsadığını belirtir (a.g.e. s. 41). Öte yandan bazı araştırmacılar ise çöl anlamına gelen Beriyye ile Mardin’in kuzey batısındaki Bâri’yya kalesini birbirine karıştırmış gözükmektedir. bk. B. Zengin, *Abdulgani Efendi’nin Mardin Tarihi*, Ankara 1999, s. 55, nr.142).

⁹² el-Hemdânî, s. 246-247.

dönemlerine ilişkin bir kaydında “..Diyar-ı Bekir’in son sınırı olan ve Nusaybin’e inen el-Hirmâs çayının (bu çayın Tûr Abdin’den çıktığını daha önce belirtilmişti) başında bulunan son sınır kalemiz Bâlosâ’yı ver”⁹³ şeklindeki Nusaybin’in hemen kuzeyinden başlayan Tûr Abdin’in Diyâr-ı Bekr’in güney hududu olduğuna dair bilgiyi doğrulamakta ve bu sınırın XI. yüzyılın sonuna kadar değişmediğini göstermektedir.

el-Hemdânî’nin bu ifadesiyle, eserini 316/928 yılı civarında yazdığı tahmin edilen⁹⁴ Kudâme (338/939)’de geçen “...şimal istikametinde de el-Bekriyye isimli Suğur’da Sümeysât (Şimşat olmalı) Hani, Melikin, Kamah, Havran ve el-Kilis kaleleri vardı.”⁹⁵ İfadesini yan yana getirdiğimizde, Diyâr-ı Bekr’in X. yüzyılın ilk yarısındaki güney ve kuzey sınırı kabaca ortaya çıkmaktadır⁹⁶. Bunlara eserini 378/988 yılı civarında tamamlayan Makdisî’de yer alan ve bölgemizle ilgili daha net malumat içeren “Diyar-ı Bekr’in başkenti Amid olup, şehirleri ise Meyyâfârikîn Tell-Fâfân, Hısn Keyfâ, el-Far ve Haziye olan muntakadır.”⁹⁷ Şeklindeki ifadeleri de eklediğimizde X. yüzyıldaki Diyâr-ı Bekr bölgesinin tarihi coğrafyası genel hatlarıyla ortaya çıkmaktadır. Ancak hemen belirtelim ki bu dönemde Tûr Abdin’in batısında kalan Mardin, henüz Diyar-ı Rebîa idari bölgesinden sayılmaktadır. Ayrıca bu kayıtlardan bölgenin doğu ve batı sınırını da net olarak belirleme şansına sahip değiliz. Gerçi Makdisî doğudaki son yerleşim olarak Dicle’nin güneye doğru dirsek yaptığı nokta da yer alan Tell-Fafan’ı zikretmekteyse de bölgenin diğer şehirleri olarak belirttiği el-Far ve Haziye’nin yerini tespit edemediğimiz için kesin bir değerlendirmede bulunmak mümkün gözükmemektedir.

XI. yüzyılda da pek değişmediğini tahmin ettiğimiz Diyâr-ı Bekr bölgesinin sınırları XII. yüzyıldan itibaren hemen her yönde genişlemiş

⁹³ Bk. *Avad nşr.* S. 211.

⁹⁴ E. Honigmann, *age*, s. 40.

⁹⁵ Kudâme b. Cafer, s. 74; ayrıca krş. E. Honigmann, *a.g.e.*, s. 40.

⁹⁶ X. yüzyılda Diyâr-ı Bekr’in kuzey hududu ve buradaki sınır kaleleriyle ilgili geniş bilgi için bk. M. Canard, *age*, I, 254-258.

⁹⁷ Makdisî, s. 122.

görülmektedir. Mesela bu dönemde Mardin'in bir Artuklu başkenti olarak ortaya çıkması ve burada darp ettirilen sikkelerde Artuklu beylerinin Diyâr-ı Bekr meliki olarak zikredilmeleri bu şehrin artık kesin olarak Diyâr-ı Bekr idari bölgesinden sayıldığıının en önemli göstergesidir⁹⁸. Benzer durumlar bölgenin diğer sınırları içinde geçerlidir. Nitekim bunu Yâkût'un şu ifadelerinden anlamak mümkündür;

“Diyâr-ı Bekr büyük ve geniş bir belde olup, sınırı Dicle'nin batısından Nusaybin'e uzanan dağlık bölgelere kadardır. Hısn Keyfâ, Amid ve Meyyâfârikîn ondandır. Bazen Dicle'yi aşarak Siirt, Hizân ve Hanî'yi de kapsar. İşte Diyâr-ı Bekr bu beldelerin arasındaki bölge olup sehli geçmez”⁹⁹.

İbn Şeddâd da belirli bir hudut sınırlaması yapmayıp, bölgeyi yerleşim merkezlerine göre tanımlar. Buna göre müellif, “*Diyâr-ı Bekr kapsadığı şehir ve kaleleriyle bilinir. Buranın dört şehri olup, bunlar; Amid, Meyyâfârikîn, Erzen ve Mardin'dir.*” dedikten sonra, çoğu İslâm öncesi/Roma döneminden kalma olduğunu belirttiği Diyâr-ı Bekr'in kalelerini saymaya başlar ve “kale”, “hısn”, “medine” ve “deyr” adı altında elli altı yerleşim biriminin ismini verir.¹⁰⁰ Ancak bunu yaparken zaman zaman Diyâr-ı Mudar ve Bilâd-ı Rûm'a ait bazı kale ve şehirleri de Diyâr-ı Bekr'e ait yerler arasında sayar¹⁰¹. Mesela bir taraftan Diyâr-ı Bekr ile Diyar-ı Mudar arasındaki hududun Urfa'nın doğusunda bulunan Cemâlin¹⁰² ve el-Mevzer¹⁰³

⁹⁸ Bu durum sadece sikkelerle sınırlı olmayıp çeşitli yapı kitabeleri ve dönemin kaynaklarında da Mardin Artuklu Beyleri Diyâr-ı Bekr melikleri olarak zikredilmektedir. Bk. B. Butak, *XI, XII ve XIII. yüzyıllarda Resimli Türk Paraları*, s. 28-41; İ. Artuk-C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzesindeki İslâm Sikkeleri Katalogu*, I, 396-403; Abdulgani Efendi, *age*, s. 52.

⁹⁹ Yâkût, II, s. 561-562; ayrıca bk. el-Bağdadî, II, s. 547-548.

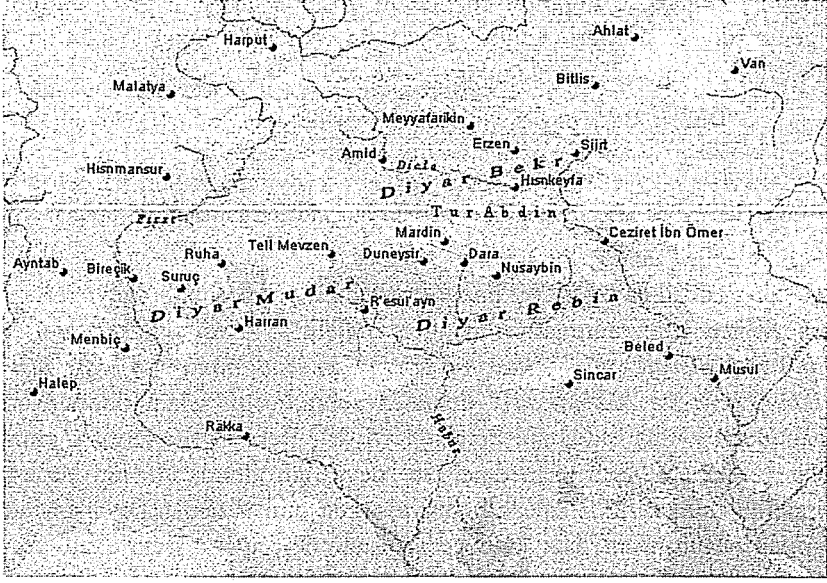
¹⁰⁰ İbn Şeddâd, III/I, 246-251.

¹⁰¹ Bunlar; Şemişkârâk (Çemişkezek), Keferzâl, Ankerhart, Bağnik, Sirus, Suveyda (Siverek), Fatinâ, Tell Erçuk, Palu, Gerger, Kahta, Hısn-ı Mansur, Nusaybin el-Rum ve Cebel Cur (Çabakcur/ Bingöl) dur (III/I, 247-248).

¹⁰² Urfa'nın 57 km doğusunda yer almaktadır. Bk. Ilisch, *a.g.e.*, s. 188.

¹⁰³ C. Hillenbrand, *a.g.e.*, 120 n. 71.

kaleleri ile belirlendiğini söylerken¹⁰⁴ diğer taraftan da Fırat'ın batısındaki Hısn Mansur, Gerger ve Kahta'yı Diyâr-ı Bekr kaleleri içerisinde saymaktadır¹⁰⁵.

Bütün bu verilerin ışığında Moğol hâkimiyetine kadar ki dönemi esas aldığımızda ki bu dönemde sınırlar değişecektir- genel hatlarıyla Diyâr-ı Bekr; kuzeyde, Güneydoğu Anadolu Torosları'nın oluşturduğu yay ile batıda; Çermik, Karacadağ ve Derik'e uzanan bir hat ve güneyde Mardin ve Tûr Abdin bölgeleri, nihayet doğuda da Dicle'nin güneye doğru akarak yartığı vadi ile Siirt'ten Hizân'a kadar uzanan bölgelerle çevrili ve daha ziyade siyasi mülahazalarla belirlenmiş bir bölgeyi ifade etmektedir. Fakat bilhassa XIII. yüzyılın sonlarına doğru bölgenin yeni hakim gücü haline gelen Moğol döneminde bu sınırların yine siyasi mülahazalarla değiştiği görülür.

¹⁰⁴ İbn Şeddâd, III/I, s. 68; ayrıca kırs. C. Cahen, "XIII. Asır Ortalarında el-Cezîre", s. 95; C. Hillenbrand, *a.g.e.*, s. 120, n.71

¹⁰⁵ İbn Şeddâd, III/I, 248.